

В.І. Жеков*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ ДОГОВОРУ НЕДІЙСНИМ АБО НЕУКЛАДЕНИМ

Перетворення, що відбуваються в Україні продовж останнього десятиріччя переслідують мету розбудови держави, одним з елементів якої має стати оновлена модель соціально-господарської системи, покликана забезпечити ефективну діяльність учасників суспільного виробництва. Невід'ємною складовою частиною, що забезпечує функціонування її елементів є укладання правочинів, котрі є одним з найбільш поширених юридичних фактів, з яким закон пов'язує виникнення, зміну і припинення цивільних прав та обов'язків. Протягом останнього часу роль правочинів значно зросла. Однак, оскільки значна кількість суб'єктів цивільних відносин недостатньо юридично підготовлена до їх укладання правочинів, то зі зростанням кількості вчинених правочинів відповідно зростає і кількість недійсних правочинів.

Цими обставинами зумовлюється доцільність дослідження чинників та умов визнання правочинів недійсними, а також розмежування недійсних правочинів та суміжних правових категорій. Крім того, необхідність дослідження недійсних правочинів також пов'язана зі змінами у цивільному законодавстві України та з процесом формування нового цивільного законодавства, який почався зі вступом з 1 січня 2004 року у дію нового Цивільного Кодексу України, котрий вніс істотні зміни в регулювання недійсних правочинів та їх наслідків.

У радянській цивілістичній літературі недійсності правочину приділялася достатня увага. Так, у 50-х — 80-х роках ХХ ст. з'явилися роботи Н.В. Рабінович, В.П. Шахматова, Д.М. Генкіна, А.Г. Власової, М.М. Агаркова, Г.Т. Осіпової, М.З. Прилуцької, Н.Б. Новицького, завдяки чому був сформований ряд доктринальних положень у зазначеній сфері¹. Багато відомих сучасних учених-цивілістів займаються науковою розробкою цього питання. Серед них: М.І. Брагинський, В.В. Вітрянський, О.В. Дзера, О. Отрадна, Є.О. Харитонов, Ф.С. Хейфец, Н.Д. Шестакова, І. Калаур, В. Кучер, І.В. Матвеев, І. Спасібо-Фатеева та ін.²

Через наявність у судовій практиці недоліків при розгляді справ про визнання правочинів недійсними вищими судовими інстанціями неодноразово видавалися роз'яснення з метою поліпшення стану здійснення правосуддя за даною категорією справ, забезпечення однакового і

© Жеков В.І., 2005

* здобувач кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії

¹ Агарков М.М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. — 1946. — № 3,4 — С. 47-48; Генкин Д.М. Недействительность сделок, совершенных с целью противной закону // Ученые записки ВЮОН. — Вып. 5. — 1947; Рабинович Н.В. Недействительность сделок и её последствия. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1960; Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. — Томск, 1967; Шахматов В.П. Виды несоответствия сделок требованиям закона // Антология уральской цивилистики. 1925-1989. — М.: Статут, 2001. — С. 301-346; Прилуцкая М.З. Недействительность сделок по ГК РСФСР. Автореферат дисс. канд. юрид. наук: 12.00.03. — М., 1951; Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. — М.: Госориздат, 1954; Власова А.Г. Сделки. Представительство. Исковая давность. М., 1970. Осипова Г.Т. Правовое регулирование сделок, совершаемых гражданами. — Минск: Беларусь, 1986 та інші.

² Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. — М.: Изд-во Статут, 1998; Дзера О. Загальні положення про правочини в новому Цивільному кодексі України // Юридична Україна. — 2003. — № 7. — С. 24-31; Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки. Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.03. — К., 2003; Хатнюк Н.С. Юридична природа фіктивних та удаваних правочинів // Право України. — 2004. — № 4. — С. 37-41; Спасібо-Фатеева І. Проблемні аспекти недійсних правочинів // Цивільне право. — 2002. — № 7. — С. 29-33; Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. — М., 1998; Сибільов М.М. Загальна характеристика нікчемних правочинів (договорів) // Проблеми законності. — Вип. 55. — 2002. — С. 45-55; Матвеев И.В. Правовая природа недействительных сделок. — М.: Юрлитинформ, 2004 та інші.

правильного застосування законодавства при вирішенні відповідної категорії спорів³.

Разом із тим, проблема визнання договору (правочину) неукладеним і співвідношення такого правочину з правочином визнаним недійсним, в судовій практиці єдиного вирішення не отримала. Наприклад, в справі за позовом державної податкової інспекції у Дзержинському районі Харківської області про визнання договору, укладеного між товариством з обмеженою відповідальністю та приватним виробничим підприємством недійсним, Господарський суд Харківської області у позові відмовив. Судова колегія з перегляду рішень, ухвал, постанов Вищого Господарського Суду України залишила рішення господарського суду Харківської області без змін і, перевіривши матеріали, встановила, що умови договору не містять переліку конкретних товарів, тобто не визначений предмет договору, відсутні вимоги до якості, не вбачається домовленості щодо цін продажу товарів, не вказана сума договору. За фактичними ознаками суперечний документ наблизений до протоколу намірів на купівлю-продаж невизначеної кількості загальної групи товарів. Сторонами не досягнуто згоди щодо істотних умов договору, тому він визнаний неукладеним⁴.

Аналогічним чином, через те, що під час укладання оспорюваного договору сторони не досягли згоди з усіх істотних умов, постановами судової колегії Вищого арбітражного суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов в одному випадку договір комунальних послуг, а в іншому договір підряду визнані неукладеними⁵.

Проте позиція Вищого господарського (арбітражного) суду поступово зазнавала трансформації. Зокрема, в одній з опублікованих справ він зазначив, що ст. 6 Цивільного кодексу України визначені способи захисту цивільних прав. Вимога про визнання договору неукладеним не входить до переліку способів захисту цивільних прав, однак є доказом встановлення факту та елементом оцінки фактичних обставин справи⁶. Слід зазначити, що в літературі висловлювалася думка щодо необхідності внесення у Цивільний кодекс такого засобу захисту як визнання правочину неукладеним, що на думку автора передбачає, що фактична дія не досягає такого правового статусу, яке намагалися надати йому суб'єкти. Підставою вимоги про визнання правочину неукладеним є відсутність конституційних ознак правочину (суб'єкта, предмету, волі)⁷.

В іншому випадку Вищий арбітражний суд України зазначив, що задовольняючи позовні вимоги та визнаючи спірний договір неукладеним, місцевий суд виходив з того, що договір № 22/2 від 27 жовтня 1994 року не містить істотних умов, які притаманні договорам про надання послуг, а саме, домовленості сторін щодо визначення вартості послуг, що надаються відповідачем, та порядку здійснення останнім розрахунків за надані послуги. При розгляді апеляційної скарги суд другої інстанції не погодився з мотивами задоволення позову, з яких виходив суд першої

³ Про судову практику в справах про визнання угод недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.04.1978 р. // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в цивільних справах. — Х.: Одиссей, 2000. — 368 с.; Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із визнанням угод недійсними: Роз'яснення Вищого Арбітражного суду України від 12.03.1999 р. // Вісник Арбітражного суду України. — 1999. — № 3; Судовий розгляд справ про визнання договорів неукладеними. Постанова Вищого Господарського Суду України від 30.05.2000 р. № 04-1/232-4/8. Науково-практичний коментар рішень та постанов // Вісник господарського суду. — 2001. — № 2.

⁴ Судовий розгляд справ про визнання договорів неукладеними: постанова Вищого Господарського суду України від 30.05.2000 р. № 04-1/232-4/8. Науково-практичний коментар рішень та постанов // Вісник господарського суду. — 2001. — № 2. — С. 128.

⁵ Про деякі питання практики вирішення спорів про визнання угод недійсними (за матеріалами судової колегії Вищого арбітражного суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов): Оглядовий лист Вищого арбітражного суду України № 01-8/481 від 20.04.2001 р. // Вісник господарського судочинства. — 2001. — № 3. — С. 21-24.

⁶ Постанова Вищого господарського суду України від 19.11.2002 р. № 17-6-34/02-3359 // Вісник господарського судочинства. — 2003. — № 1.

⁷ Мындра Д.И. Недействительность сделки, не соответствующей закону и иным правовым актам. Автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.03. Уральская государственная юридическая академия. — Екатеринбург, 2003. — С. 9-10.

інстанції, та дійшов правильного висновку про необхідність скасування рішення місцевого суду та припинення провадження у справі, посилаючись на те, що вимога про встановлення факту неукладення договору не призводить до поновлення порушених прав. Вона не може бути предметом спору, самостійно розглядатись в окремій справі і є лише встановленням факту, що має юридичне значення, який може встановлюватися господарськими судами лише при існуванні та розгляді між сторонами договору спору про право цивільне⁸.

Відповідна позиція була відображена в роз'ясненнях Вищого господарського (арбітражного) суду України, де зазначалося, що недійсною може бути визнана лише укладена угода, тобто така, щодо якої сторонами в потрібній формі досягнуто згоди з усіх істотних умов (ст. 153 ЦК УРСР 1963 р.). Якщо у процесі вирішення спору буде встановлено, що угоду між сторонами фактично не було укладено, господарському суду на підставі пункту 1-1 ст. 80 Господарського процесуального кодексу слід припинити провадження у справі (п. 17 Роз'яснення Вищого Арбітражного суду України № 02-5/111 від 12.03.99 р. "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними")⁹. З цього приводу мали місце відповідні рішення, які доведені до відома нижчестоящих судів. Наприклад, як зазначав Вищий господарський суд України, відсутність у договорі оренди усіх істотних умов є підставою для визнання такого договору неукладеним та припинення провадження у справі про визнання його недійсним¹⁰.

В літературі, зазначалося, що ЦК УРСР 1963 р. з початку не передбачав можливості визнання правочинів неукладеними, а навпроти він включав норми, що були спрямовані на усунення протиріч між сторонами, якщо форма договору не була дотримана, або в тексті договору були відсутні суттєві умови, а контрагенти залишаються в становищі значно гіршому, ніж чим у разі визнання правочину недійсним¹¹. Разом із тим, на нашу думку, наведені аргументи також не є переконливими. По-перше, йдеться про перелік статей (норм), що передбачають наслідки недотримання форми договору, і не враховано, що закон вже визначив, наслідки її недотримання, тому за цією підставою визнати договір неукладеним неможливо. По-друге, порівняння "переваг" визнання недійсним та визнання неукладеним, проведено в публікації з точки зору наслідків, які не співпадають, відповідно і зустрічаються дві категорії справ — про визнання недійсними і процеси в яких правочин визнавався неукладеним. Щодо правових наслідків, які встановлені вищевказаним роз'ясненням Вищого господарського суду України, то припинення провадження по справі за мотивами відсутності спору, є логічним продовженням ситуації, коли одна сторона помилково вважаючи, що між сторонами був укладений договір, здійснювала дії, що мають юридичні наслідки (наприклад, поставило товар), однак відмовляти їй позови (наприклад, особа подала позов про стягнення грошей за договором поставки) через "недоведеність" факту укладання договору, було б не зовсім коректним. У такому випадку повернення грошей стане неможливим і норми про повернення безпідставно отриманого майна не можуть бути застосовані.

На відміну від неукладеного правочину недійсний правочин це акт, який здійснився, однак в силу наявних у нього недоліків не має правової сили. Неукладений правочин ніколи не існував та існувати не міг, тому правової сили не мав¹².

⁸ Постанова Вищого господарського суду України від 24.06.2004 р. у справі № 18/123 ухвалою Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 16.09.2004 р. відмовлено у порушенні провадження з перегляду в касаційному порядку.

⁹ Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: Роз'яснення Вищого Арбітражного суду України № 02-5/111 від 12.03.99 р. // Вісник Арбітражного суду України. — 1999. — № 3.

¹⁰ Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з орендними правовідносинами за матеріалами судової колегії Вищого арбітражного суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов): Оглядовий лист № 01-8/442 від 12.04.2001 р. // Вісник господарського судочинства. — 2001. — № 3.

¹¹ Зотиков С.О. Признание договоров незаключенными // Юридическая практика. — 2004. — № 12.

¹² Сулимов И.И. «Недействительный» и «незаключенный» договоры — синонимы? // Арбитражная практика. — № 6. — С. 76.

Визнання правочину недійсним слід також чітко відмежовувати від розірвання договору та визнання його неукладеним. Зокрема, підставою для визнання правочину недійсним слугує невідповідність вимогам закону, а підставою розірвання правочину — неналежне виконання або невиконання його умов чи умов, встановлених для такого правочину законом. В останньому випадку договір на момент його укладення не містить порушень закону¹³.

Слід зазначити, з неукладеного правочину не виникають договірні зобов'язання і він не породжує жодних цивільних правовідносин. У свою чергу, недійсний правочин не породжує тих правових наслідків, які притаманні правочинам даного виду, але разом з тим, він породжує правові наслідки, які випливають з його недійсності, зокрема його наслідками є те, що сторони зобов'язані повернути все те, що одержали на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення — відшкодувати вартість того, що одержано¹⁴.

В літературі щодо неукладених правочинів пропонувалося запровадити поняття “невчинений” правочин, маючи на увазі, недійсний правочин в широкому сенсі, оскільки Цивільний кодекс використовує поняття “недійсність” у вузькому. Відповідно “визнання неукладеним” це спеціальний наслідок порушення норм права, що виключає застосування недійсності. Виконання такого “правочину” дозволяє ставити питання про наявність договірних відносин за відсутності попередньої домовленості¹⁵. Як здається, з такою думкою цілком можна погодитися. Недійсний правочин — це правочин в складі якого присутній певний дефект, а для неукладеного (невчиненого) правочину характерний статус юридичної дії при відсутності елемента, що виражає сутність правочину та індивідуалізують його, а тому вони породжують різні правові наслідки.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права
Одеської національної юридичної академії
(протокол № 19 від 12 травня 2005 року)*

¹³ Кияшко В. Признание договора незаключенным // Право и экономика. — 2003. — № 5. — С. 16.

¹⁴ Кучер С. Співвідносність понять «недійсний» та «неукладений» правочин у контексті нового цивільного законодавства // Цивільне право. — 2002. — С. 52.

¹⁵ Мындра Д.И. Недействительность сделки, не соответствующей закону и иным правовым актам. Автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.03. Уральская государственная юридическая академия. — Екатеринбург, 2003.